

Գ. Խ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ*

8. ԵՐԻԶԱՅԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ

Սեպուհ լեռան լանջերին Հ. Ոսկյանը հիշում է չորս վանք՝ Սուրբ Աստվածածին անունով: Դրանցից մեկը կոչում է Ա. Աստվածածնի կամ Չարխափան, երկրորդը՝ Երիզայի Սուրբ Աստվածածնի վանք, երրորդը՝ Խնդրակատար Սուրբ Աստվածածնի, վերջինը՝ Շողակաթ Սուրբ Աստվածածնի վանք:

Նա սրանցից Չարխափանն ու Խնդրակատարը միայն հիշում-անցնում է՝ առանց մանրամասնություններ տալու, մի քիչ ավելի լայն ծանոթացնում է Երիզայի Սուրբ Աստվածածինը, իսկ համեմատաբար ընդարձակ խոսում Շողակաթի մասին:

Սյուրմենյանը և Ամատյանը խոսում են միայն Շողակաթի մասին, իսկ Տ. Պալյանը հիշում է Շողակաթը և Չարխափանը:

Քրիստոնեության արշալույսին Եկեղյաց գավառում Աստվածածնի անունով մի քանի վանքեր են եղել: Այդ բանը գուցե պետք է բացատրել Անահիտ աստվածուհու կանացի կերպարի ընկալման, մայր աստվածության գաղափարի հետ:

Քրիստոնեություն տարածողները ամեն կերպ աշխատել են հեթանոսական իգական աստվածությունները փոխարինել Աստվածածնի կերպարով:

Ամենևին տարօրինակ պիտի չթվա, որ Անահիտ աստվածուհու կանացիության հրապույրներով շնչող մի գավառում նրան հաջորդողը դարձյալ պիտի լիներ հիմնականում կին՝ այս անգամ՝ Տիրամայրը:

Սակայն դարերի ընթացքում վերոհիշյալ չորս Աստվածածիններից երկուսի տիրակալությունը աստիճանաբար նվազել է: Նրանց անունը կրող վանքերը կա՛մ ավերվել ու քանդվել են բնական աղետների ու բարբարոսական հարձակումների հետևանքով, կա՛մ էլ մոտակա մյուս վանքերը մրցելով դրանց հետ՝ պարզապես թուլացրել են և մատնել անգործության: Հնա-

* Ծարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1992 թվականի Թ—Ժ—ԺԱ միացյալ, ԺԲ և 1993 թվականի Ա—Բ—Գ միացյալ համարներից:

րավոր է նաև, որ վերոհիշյալ Չարխափան և Խնդրակատար վանքերն էլ ունեցել են մշակութային գործունեություն, բայց փաստեր չեն հասել մեզ:

Այսպես թե այնպես մենք հնարավորություն ունենք խոսելու Երիզայի Սուրբ Աստվածածնի և Շողակաթ Սուրբ Աստվածածնի վանքերի մասին միայն:

Երիզայի Սուրբ Աստվածածնի վանքի կառուցման ճիշտ ժամանակը հայտնի չէ: Ենթադրվում է, թե նրա հնությունը նույնպես հասնում է մինչև հեթանոսական դարերը: Ըստ մի Հայսմավուրքի, վանքը կառուցվել է «գտեղի կողմն Անահտա»⁵², թե կառուցողն էլ եղել է հենց Գր. Լուսավորիչը:

Հնարավոր է, որ այս հավաստիացումը ստեղծված լինի պարզապես վանքը հին ներկայացնելու միտումով, բայց որ եղել է Երզնկայի վաղ շրջանի վանքերից, կասկածից վեր է:

Թե քրիստոնեության արշալույսից մինչև 12-րդ դարը ինչ գործունեություն է ունեցել այդ վանքը, հայտնի չէ: Հնագույն վկայությունը վերաբերում է 1272 թվականին, որ ինքնին ցույց է տալիս պատկառելի տարիք: Այդ տարում գրված մի հիշատակարանից իմանում ենք, որ ոմն Գրիգոր գրիչ արտագրել է մի Ավետարան:

Դրանից մի քանի տարի անց, 1296 թ., Բանարգեսը գրել է մի Մանրումունք՝ «Ի յանապատիս Երեզ կոչեցեալ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սրբոյն Գրիգոր Հայաստանեայց Լուսաւորչին չարչարանաց տեղիս»⁵³:

1431 թ. Երիզայի Սուրբ Աստվածածին վանքում գրվել է մի Ոսկեփորիկ, որի հիշատակարանից պարզվում է, որ 15-րդ դարի առաջին կեսում հիշյալ վանքի վանահայրն է եղել Ստեփանոս վարդապետը և ունեցել է միաբաններ, որն ինքնին վկայում է վանքի մտավոր կենտրոն լինելու մասին⁵⁴:

Գրիգոր Օշականցին, որ այցելել է այնտեղ ավելի ուշ, վկայում է, որ տաճարի ներսում, արևելյան կողմը, որմերից մեկի վրա եղել է այսպիսի մակագրություն. «Արփիազգեստ ճառագայթեալ, այգ արեգական շողշողեալ»:

Այս է մեր ամբողջ իմացածը վերոհիշյալ վանքի մասին: Պետք է ենթադրել, որ մասնավորապես վերջին դարերում եղել է միայն ուխտագնացությունների վայր, գուցե և կատարել է կրթական որոշ աշխատանք:

9. ՇՈՂԱԿԱԹ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ

Շողակաթ Սուրբ Աստվածածին վանքի մասին անհամեմատ ավելի շատ վկայություններ են հասել:

Ս. Ամատյանը, որ վանքը տեսել է ուղիղ հարյուր տարի առաջ, 1870-ական թվականների վերջերին, տալիս է հետևյալ տեղեկությունները: Վանքը գտնվում է Երզնկայի Գոհանամ լեռան ստորին լանջերում, արևելյան կողմը, քաղաքի արևմտյան կողմը, նրանից երկու ժամ հեռավորության վրա, գեղատեսիլ վայրում՝ օժտված առատ բուսականությամբ, սառն աղբյուրներով, առավելություններ, որոնք մեծ թվով ուխտավորների և այցելուների են գրավել այդ վայրը և նրանց պարգևել կատարյալ վայելք:

⁵² «Հանդես ամսօրյա», 1949, հունվար—մարտ, էջ 25:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, էջ 408:

Դրան մասամբ էլ նպաստել է քաղաքին մոտիկ լինելը, ճանապարհների համեմատաբար բարեկարգ վիճակը: Շրջապատում ամեն կողմ ընկած են եղել փարթամ մարգագետիններ, այգիներ, պարտեզներ, ծառաստաններ, դալարագեղ բլուրներ, բուսատառ ձորեր: Թթենիների երկու այգի եզերել են վանքը արևմուտքից և արևելքից: Ունեցել է ծիրանի պարտեզներ, մեծ ու փոքր երկու ջրավազաններ, շրջապատված վարսագեղ ուռենիներով, սլացիկ բարդիներով:

Այս բոլորը դրախտային տեսք են տվել վանքին:

Գ. Սյուրմենյանն ասում է, թե այս չքնաղ անկյունը ավագակային հարձակումներից համեմատաբար ազատ է մնացել շնորհիվ այն բանի, որ քրդական և թուրքական գյուղերը հեռու են եղել: Ամատյանը, սակայն, ցույց է տալիս, որ շրջապատում եղել են թուրքական և քրդական տասնյակ գյուղեր: Եվ որովհետև նրա նկարագրությունը մեր պատմաբաններին հարուստ նյութ կարող է տալ ոչ միայն վանքի տեղագրության, այլև զուտ հայկական այդ տարածության արդեն ազգային դիմագիծը կորցրած, թուրքաբնակ ու քրդաբնակ դարձած լինելու մասին, ավելորդ չենք համարում մեջ բերել ընդարձակ մի հատված, մանավանդ, որ մեր պարբերական մամուլի էջերում մնացած այդ հոդվածները քչերին են մատչելի մեր օրերում, և անգամ չեն օգտագործվել Գ. Սյուրմենյանի նման բարեխիղճ մի հեղինակի կողմից:

«Դեպի հարավ, ի սպառված դաշտին և ի ստորոտ բազմակոհակ լեռին, որո առաջին աստիճանաց վերա կեցած կդիտեմ, մի ժամու տարածությանմբ կտեսնեմ Սելյուքե թուրքաբնակ գյուղը: ... ավելի հեռի, դեպի հարավ և սակավ ինչ յարևելս, քանզի դաշտին շրջագիծը բոլորակ է աստ, դարձյալ ի ստորև նույն լեռնակոհակաց, կա Էգրեկ քրդաբնակ գյուղը, և անդրագույնս ևս, միշտ հարավախառն արևելյան ուղղությամբ, մերձ ի կիրճըն որ կառաջնորդե ի Դարանաղյաց գավառն, կա Բրաստիկ՝ դարձյալ քրդաբնակ գյուղը: ... Անմիջապես առջիս, եթե յարևելս կույս դարձած եմ, ի ստորոտ բլրույն, կա Շոխա թուրքաբնակ գյուղը՝ ի մուտս հեղեղատին, որ ծագում կառնու: Սեպհո առատաջուր ստինքներեն, և քերելով Շողակաթու վանուց անդաստանն ու պարտեզներն, կիջնե ի դաշտ: Ավելի հեռուն դարձյալ յարևելս, կա թուրքաբնակ Թիլ գյուղը՝ առ ափն գետակին, որ զարդիս կկոչվի Թիլու կամ Չարդախլը գետ (Գալլ գետ՝ ի հնումն): ... կանգ կառնում անդ և կդիտեմ դաշտը, որ առջիս է դեպի հյուսիս. աջ կողմս՝ դեպի արևելս՝ ի ստորոտ միշտ միևնույն լեռին, կա Խոզնսի՝ ոչ հեռի ի Թիլե, և նույնպես յեզր նախահիշյալ գետակին, գյուղ թուրքաբնակ, որու հայ բնակչությունն և ս. Աստվածածին ու ս. Կարապետ եկեղեցիքն կհիշվին ի ՄՂԹ (1550) թվականին՝ ի ձեռագիր գանձարանի՝ որ ի վանս Շողակաթու. ուղղակի դեպի հյուսիս՝ դեմ հանդիման կտեսնեմ ի սպառված դաշտին՝ ջուխտակ ծառազարդ ու զվարճալի գյուղեր՝ Ալպուս ու Խաբ, երկոքին թրքաբնակ և ջրաշատ, բերրի և հուռթի անդաստանով, մերձ ի մուտս մեծագույն ձորույն կամ հեղեղատին, զոր կարձակե Գոհանամ յարևելս կույս... Ավելի ցածագույն դրիվք կա Չերմե թուրքաբնակ գյուղը, Չրմես ավան՝ հիշատակյալն ի Խորենացվույն, ուր Տիրան Ա. արքա ուներ ամարանոց: Այս գյուղը կգտնվի Թիլու գետին ու Գոհանամի կողերուն միջև. ունի ակունք և ավազան համբավյալ առատության ու սառնության համար»⁵⁵:

⁵⁵ Արևելյան մամուլ, 1888:

Այս նկարագրությունից իմանում ենք, որ Հայաստանի տարածության այն մասում, որտեղ երկու հազար տարի առաջ բացառապես հայեր են ապրել, և տեղանունների մեծ մասը հիշատակված են Խորենացու կամ այլ մատենագիրների մոտ, իսկ մի մասն էլ հայերեն բառերի աղավաղումներից են ստացվել, ինչպես Ագարակ—Էգրեկ, 19-րդ դարի կեսերին արդեն դարձել էին զուտ թուրքաբնակ կամ օտարաբնակ և Շողակաթ Սուրբ Աստվածածին գեղեցիկ վանքը հայկական մի կղզյակ է եղել մոլեռանդ շրջապատում:

Ամատյանն ասում է, թե ընդամենը քառորդ դար առաջ վերոհիշյալ վայրերը բնակեցված են եղել հայերով և այժմ էլ կան եկեղեցիների ու վանքերի մնացորդներ թուրքական և քրդական վերոհիշյալ գյուղերում՝ վերածված հարդանոցների, մարագների: Փոխվել են աղավաղվել անունները. Ագարակը դարձել է Էգրեկ, Սուրբույսը՝ Սլբուս, Շողակաթը՝ Շոխա և այլն:

Ամատյանը ոգեկոչում է արդեն անհայտացած մի ամբողջ մշակույթ, որի հետքերը գեթ այդ տարիներին տեսանելի են եղել: Հիմա այդ մնացորդներն էլ չկան:

Շողակաթ Սուրբ Աստվածածին վանքի կառուցման ժամանակի մասին որոշակի տվյալ չկա: Ինչպես մյուս, սրա մասին նույնպես հյուսվել են ավանդություններ, որոնցից մեկի համաձայն՝ կառուցվել է Թադեոս Առաքյալի, վերանորոգվել Ներսես Պարթևի կողմից: Որ կառուցվել է քրիստոնեության առաջին դարերում, գուցե և հեթանոսական տաճարների տեղում, անհավանական չէ: Այդ է վկայում շրջապատի վայրերի անունների հիշատակումը Խորենացու, Ագաթանգեղոսի և այլ մատենագիրների կողմից, Տիրան թագավորի ամառանոցն այնտեղ լինելը: Հենց Շողակաթ անունն էլ հուշում է այդ բանը:

Այսպես թե այնպես՝ մյուս վանքերի նման, Շողակաթ վանքն էլ իր ծաղկման շրջանն ապրել է 12—13-րդ դարերում, Երզնկայի մտավոր վերելքի շրջանում: Այդ տարիներից գրեթե հիշատակություն չունենք: Կան մեկ-երկու մանր փաստեր, որոնք կարող են ենթադրել տալ, թե տվյալ ձեռագրերը գրվել են Շողակաթ վանքում, թեև կարող են գրված լինել նաև մյուս Աստվածածին վանքերից մեկնումեկում:

Դրա համար զանց ենք առնում դրանք հիշել այստեղ:

Վավերականն այն է, որ վանքը հիմնովին վերանորոգվել է 1684 թ. Ավետիք Եվդոկիացու ջանքերով, որը եղել է առաջնորդը և շինարարական մեծ աշխատանքներ է կատարել:

Ենթադրվում է, թե դրանից հետո, մասնավորապես 18-րդ դարում, վանքը ապրել է ծաղկման կարճատև մի շրջան, Առաքել Ակնեցու առաջնորդության տարիներին: Հովհաննես Սեբաստացին ասում է, թե Առաքել Ակնեցին այնքան սիրված է եղել Երզնկայում, որ երբ հրավեր է ստացել պաշտոնավարելու Սեբաստիայում, դժվարությամբ է համաձայնվել գնալ: Եվ երբ ի վերջո համաձայնվել է, Շողա վանքից բաժանվել է հուզումով. վանքի ամբողջ հարստությունը հանձնելով իրեն փոխարինողներին, սիրելի մի դպիրի հետ մեկնել է Սեբաստիա 1722 թ.: Սեբաստացիներն էլ այնքան անհամբերությամբ են սպասելիս եղել նրան, որ լսելով գալը՝ «գրոհ տուեալ միմեանց եկին ի տեսութիւն նորեկ առաջնորդին և մեծաւ սիրով ընկալան զնա իբրև զառաքեալ Աստուծոյ»⁵⁶:

⁵⁶ Յովհաննես Սեբաստացի, Պատմութիւն Սեբաստիոյ, Երևան, 1974, էջ 81:

Շողա վանքի մասին հիացմունքով է խոսում Գրիգոր Դարանաղցին:

19-րդ դարու սկզբներից ըստ երևույթին վանքը հանձնվել է աշխարհական խնամակալների, որոնցից հայտնի է մեզ Տեր-Ստեփանյանների գերդաստանի խնամակալության շրջանը: Այդ մասին Ամատյանը գրում է. «Շողակաթու վանուց աշխարհական տնտեսներու կարգին մեջ հիշատակության արժանի է հանգուցյալ Նշան էֆենդի Տեր-Ստեփանյան, որ իբրև ուղիղ ու պարկեշտ մշակ՝ հավատարմությամբ ու ժրաջանությամբ ծառայած է մենաստանին: ... Յուր որդին Սարգիս էֆենդի Տեր-Ստեփանյան ոչ միայն ծառանգած է հորը բարեմասնությունքն, այլ և գերազանցած է զայն և այսօր խիստ պատվավոր դիրք մ'ունի առևտրական ասպարեզին մեջ: ... Այս վանուց վերա խնամք ունեցող հոգաբարձություններեն ալ կարող են հիշել Մ. Միքայելյան Մ. Ավետիս և Դանիելյան Առաքել էֆենդիներու և ընկերաց հոգաբարձությունն, որու օրով վանքն ոչ միայն քայքայման վտանգեն ազատած է, այլև մեծ պայծառության ու բարեկարգության հասած է»⁵⁷:

Ըստ երևույթին այդ խնամակալությունն ավելի չի եղել, քան վանքը փլուզումից ու վերջնական թալանից գերծ պահելը գեթ միառժամանակ:

10. ՍՈՒՐԲ ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Այս վանքի մասին ունենք բավականաչափ տվյալներ: Այնտեղ գրված տասնյակ ձեռագրերի հասնելը մինչև մեր օրերը, վանքին ու նրա միաբաններին տրված բարձր գնահատականները, Ղ. Ինճիճյանի վկայությունը, թե վանքը եղել է «պատեալ հզոր պարսպով», տասնյակ գրիչների, մատենագիրների կրթություն ստանալն այնտեղ,—այս բոլորը մեզ բերում են այն համոզման, որ Ս. Կիրակոսի վանքը անցյալում կատարել է գրեթե այնպիսի դեր, ինչպիսին կատարել են Կապոսի և մի քանի այլ վանքեր:

Տեղագրության, աշխարհագրական դիրքի մասին Ս. Ամատյանը գրում է. «Դաշտին հարավակողմը, Մնձուրի մել օղակը կազմող, ուրույն ու անջատ բարձրացող հպարտ Ղազան-Ղայա լեռին ստորոտը և սորա ողնաշարներեն ձևացյալ խորախիտ ու անձուկ ձորի մը մեջ, քաղաքեն մեկ ժամ հեռավորությամբ և գրեթե ի հանդիպս նորա, պուրակներով շրջապատյալ դիրք մը ունի այս մենաստանն, որ թեև ճոխ ու շեն չէ մյուսոց նման, այլ մերձավորության պատճառով ունի հաճախորդաց ու այցելուաց բազմություն: ... Ս. Կիրակոսի ուխտավորք ամրան վերջերին քաղաքեն ուղիղ գրծով մը կերթեկեհին անդ Եփրատի հունեն անցնելով, բայց ուրիշ ժամանակներ ստիպյալ են Եփրատի միակ կամրջեն անցնելով երկար շրջան մը ընելու, որ մեկ ժամ ավելի կերկարցնե ուղույն տևողությունը: Վանքը, ինչպես ըսինք, անձուկ ու անդնդախոր ձորի մը կողքին վերա գտնվելուն, երեք կողմեն տեսարան չունի, այլ միայն դեպի հյուսիս կդիտե քաղաքին և այս ուղղությամբ գտնված բնակավայրից վերա, որու հորիզոնը կգծե բարձրաբերձն Սրբբքոր (ըստ բազմաց՝ Ս. Գրիգոր), բքաշատ ու վտանգավոր գագաթը՝ ընդ մեջ Եկեղյաց ու Քելքիտա, այլ բանուկ անցք ճանապարհին Տրապիզոնի: Վանքը չունի պարիսպ, կանոնավոր շինությունք բնակության, ճոխություն գոյից ու կալվածոց, այլ խղճուկ տաճար մը, երկու հովանոց և մի քանի փոքր սենյակներ՝ ամրան համար: Լուսաղբեր ջուրն՝ թեև կարի ցուրտ, այլ աղտաղտին, իսկ մածունն խիստ համբավյալ է՝ շրջակա պարսրտ արո-

⁵⁷ «Արևելյան մամուլ»:

տավայրից պատճառավ: Վանուց երեք նորաշեն սենյակք կառուցյալ են արդյամբ ու ծախիվք հանգուցյալ Մ. Հովհաննես աղայի Դանիելյան, որու առատ ձեռնտվության ու բարեպաշտության գովելի հիշատակներն կոտենըվին Եկեղյաց գավառի կրոնական ու կրթական շատ մը հաստատությանց մեջ: Այս մենաստանին խնամքը հանձնված է քաղաքին արհեստավորներեն բաղկացյալ հոգաբարձության մը, որ փույթ կտանի շենցնել ու զարգացնել վանքն տակալ»⁵⁸:

Ենթադրվում է, թե Սուրբ Կիրակոսի վանքը հիմնադրվել է ԺԲ կամ ԺԳ դարերում: Այսպես թե այնպես՝ ԺԲ դարից մինչև մեր ժամանակները գործել է անխափան, բազմաթիվ մարդկանց տվել է կրթություն, այնտեղ գրվել կամ արտագրվել են մեծ քանակությամբ ձեռագրեր:

Ոմն Պետրոս քահանա 1289 թ. Եկեղյաց գավառում գրել է մի Ավետարան, որը 1298 թ. նվիրել է Ս. Կիրակոս վանքին: Վանահայր Ստեփան վարդապետն այդ առիթով պատարագ է մատուցել բարերարի համար:

1304 թ. գրվել է մի այլ Ավետարան, որի գրիչն է Ավետիս քահանան: Մի Ավետարան էլ գրվել է 1316-ին, որի հիշատակարանում կարդում ենք «Գրեցաւ տառս Աստուածային... աւետարանս... ի վանս կոչեցեալ Ս. Կիրակոսի և մար նորին Յուդիդայ: Ի հայրապետութեան տեառն Լևոնի... Աղաշեմ խնամով և զգուշութեամբ պահել, և զստացողք սորա զՄխիթար քահանայ և զորդի սորին զՍիմեոն քահանայ, և զհարազատ եղբարքս զՅովհաննէս և զԳրիգորիս և զՏանիկն, այլև զդեռաբողբոջ մանկունս զԱհարոն դպիր և զՄովսէս, և զազգայինսն մեր զամենայնսն որ այժմս կան և զգնացեալսն առ Քրիստոս՝ յիշել նաև զեղկելի զհետնեալս զՆերսէս գրագիրս, որ բազում աշխատանաւք և ջանիւք գրեցի զսա ի ստոյգ և յընտիր արինակէ որ ի Կիլիկիա յերկիրն, Արքայեղբայր անուն կոչեցեալ Յոհաննէս եպիսկոպոս, որ իւրովք ձեռաւք էր գրեալ լաւ և ընտիր արինակէ...»⁵⁹:

Դրանից յոթ տարի անց՝ 1332 թ. գրված մի Ավետարանի հիշատակարանում Ս. Կիրակոսի վանքը կոչվում է «հռչակավոր»:

Ոմն Ներսէս Կելրնցի նույն վանքում 1339 թ. գրել է մի Ավետարան:

1351 թ. Սիմեոն քահանան Կիրակոսի վանքում գրել է մի Ավետարան, 1654-ին ավարտել է մի ժողովածու, ինչպես իմանում ենք Հ. Տաշյանի «Ցուցակ ձեռագրացից»: Եվ այսպես՝ հետագա տարիներին գրվել են բազմաթիվ ձեռագրեր:

Ս. Կիրակոսի վանքը մերթ ապրել է ծաղկման, մերթ՝ անկման շրջաններ, սարսափի ու անդորր տարիներ, ենթարկվել կողոպուտի ու թալանի, բայց ոտքի կանգնել:

Եթե այսքան ձեռագրեր հասել են մեզ, ապա քահնի-քահնի տասնյակ ձեռագրեր կա՛մ ոչնչացվել են, կա՛մ անհետ կորել՝ դարերի հոլովույթին չդիմանալով: Բայց բերված փաստերն էլ լիովին իրավունք են տալիս մեզ ասելու, թե Կիրակոսի վանքը եղել է մշակութային խոշոր կենտրոն մի քանի հարյուր տարի շարունակ:

Մեզ հասել են վանքի եռանդուն վանահայրերից մի քանիսի անունները, ինչպես՝ երկու Ստեփաննոսներ, երկու Հովհաննէսներ, մի Մարտիրոս և այլն, որոնք դեկավարել են վանքը տարբեր տարիներ և հիշատակվում են որպես նշանավոր հոգևորականներ:

⁵⁸ «Արևելյան մամուլ», 1888, փետրվար, էջ 55—57:

⁵⁹ Գ. Սրվանձադյանց, Թորոս աղբար, Բ հատ., էջ 295:

Հասել են նաև Ս. Կիրակոսի վանքի միաբանության անդամներից մոտ քսանի անունները՝ Մխիթար, Դավիթ, Կարապետ, Կոստանդին, Հովհաննես, Ստեփան, Մարտիրոս, Վահան և այլն:

1446 թ. Ս. Կիրակոսի վանքում գրված Հայսմավուրքը պարունակում է ընդարձակ մի հիշատակարան, որը ուշագրավ տեղեկություններ է տալիս թե՛ ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադարձությունների, թե՛ վանքի աշխատանքների մասին: Նա մանրամասն թվարկում է, թե որ գրիչը քանի տետր է արտագրել. «Դարձեալ աղաչեմ յիշել ի Տէր զգրողք գրոցս զՄինաս սարկաւագն որ զառաջքն գրեաց ԺԶ տետր, և զԵրեսիայ արեղացն՝ որ Ժ տետր գրեաց և զՏէր Խաչատուր վարդապետն որ Ը տետր գրեաց, և զՅովհաննէս վարդապետն որ Ա տետր գրեաց և զհր աշակերտքն զԱստուածատուր արեղայն՝ որ Զ տետր գրեաց և զԱւետիք արեղայն՝ որ Դ տետր գրեաց: Եւ ես՝ բազմամեղ և անիմաստ Սարգիս՝ որ զԴ տետրակի վերջք գրոցս գրեցի՝ և զցանկն ի յառաջքն, նաև զՄարկոս արեղայն՝ որ Դ տետր գրեաց և Ներսէս արեղայն, որ Ա տետր գրեաց»⁶⁰:

Մեր Մատենադարանում կամ այլ վայրերի մատենադարաններում կան ձեռագրեր, որոնց արտագրման վրա աշխատել են բազմաթիվ մարդիկ, մի բան, որ հեշտությամբ նկատվում է ձեռագրերի տարբերությամբ, սակայն հաճախ նրանցից մի քանիսն են հիշատակվում հիշատակարաններում, իսկ այստեղ բերվել են բոլորի անունները, այն էլ, թե յուրաքանչյուրը քանի տետր, այսինքն մեր այժմյան լեզվով ասած՝ քանի մամուլ է արտագրել:

Վերջին մասերն արտագրող «անիմաստ» Սարգիսը բացատրում է, թե ինչու են այդքան մարդիկ աշխատել հիշյալ Հայսմավուրքի արտագրման վրա: Դրա հիմնական պատճառը համարում է ժամանակի սղությունը, այսինքն՝ թե քիչ ժամանակ է տրվել իրենց, քանի որ նույն ձեռագիրը ուրիշների կողմից էլ արտագրվելու էր: Դրա համար էլ, ասում է, ձեռագիրը բաժանել են մասերի, «հատեալ եղև» և բաժանել իրար մեջ:

Այստեղ մեզ հետաքրքրողն այն է, որ Ս. Կիրակոսի վանքն ունեցել է այդքան գրիչներ: Անշուշտ նրանցից մի քանիսը կարող էին միաբանության անդամ չլինել: Դ. Փիրղալեմյանը, «Նոտարքում» տեղ տալով այդ հիշատակարանին, անդրադառնում է արտագրողներից Ավետիք և Ասատուր արեղաներին, Հովհաննես վարդապետին և ասում է, թե նրանք երեքն էլ Ս. Կիրակոսի միաբաններից են եղել: Հետո՝ նույն ժամանակամիջոցում հնարավոր է, որ մի քանի գրիչներ էլ զբաղված լինեին այլ ձեռագրեր արտագրելով:

1480-ական թվականներին այս վանքում հիշատակվում է հայտնի Մարտիրոս Երզնկացին:

Վանքի հետագա մեկ դարի պատմության վերաբերյալ քիչ բան գիտենք, որոշակի է սակայն, որ անխափան գործել է: Դա երևում է մի քանի ձեռագրերի հիշատակարաններից:

«Սուրբ Կիրակոսի վանքը,—գրում է բանասերներից մեկը,—մինչև վերջերս իր գոյությունը պահած էր... Հոն կնատեր սովորաբար Երզնկայի առաջնորդը: Սիրված ուխտատեղի էր: Ուներ ձեռագիրներ (ապա գողցված)»⁶¹:

⁶⁰ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, էջ 601:

⁶¹ «Հանդես ամսօրյա», 1949, հունվար—մարտ, էջ 42:

Երզնկայի առաջնորդի այստեղ նստելը ցույց է տալիս վանքի կշիռը, իսկ ինչ վերաբերում է ձեռագրերի գողացվելուն՝ կատարվել է 1890-ական թվականներին՝ անարժան, արծաթամոլ հոգևորականների ձեռքով: Այդ մասին գրվել է պոլսահայ մամուլում և մեծ աղմուկ բարձրացել, սակայն ձեռագրերը արդեն հասած են եղել Եվրոպա... Վաճառված այդ ձեռագրերի մեջ է եղել Կոթեր գյուղի հայտնի Հայսմավուրքը, որի հնությունը, ըստ ականատեսների վկայության, հասնում էր մինչև Բյուզանդական իշխանության շրջանը: Վաճառվել է շատ էժան գնով և տարվել Անգլիա:

11. ՍՈՒՐԲ ԹԱԴԵՈՍԻ ՎԱՆՔ

Ս. Թադեոսի վանքը նույնպես դասվում է Երզնկայի հնագույն վանքերի շարքը, թեև նրա մասին մեզ հասած փաստերը շատ սահմանափակ են: Ո՛չ կառուցման ժամանակն է հայտնի, ո՛չ էլ նրա գրական-մշակութային գործունեությունը: Ըստ երևույթին, հնություն տալու միտումով, կապել են Թադեոս առաքյալի անվան հետ, և հիմնականում էլ ծառայել է ուխտագնացության:

Վանքը գտնվել է Երզնկայի հարավ-արևելյան կողմում, Բոլոմեր Տանձիկ կամ Տաճիկ գյուղի մոտ:

Այն փաստը, որ վանքը հնագույն դարերից եկել-հասել է մինչև մեր օրերը, ինքնին ցույց է տալիս, որ սիրված ուխտատեղի է եղել երզնկացիների համար: Եվ արդեն այս վանքի մասին խոսողները շատ ավելի կանգ են առնում ուխտագնացությունների վրա, նկարագրում, թե ինչպես հարյուրավոր ընտանիքներ՝ կարավան կազմած ուխտի են գնացել Ս. Թադեոսի վանքը և վայելել նրա առողջարար կլիման, քան խոսում նրա մշակութային դերի մասին:

Կրթական գործունեություն էլ ունեցած պիտի լինի, սակայն չենք հանդիպում այնտեղ ուսում ստացած նշանավոր մարդկանց անունների:

18-րդ դարի վերջերին վանքի մատակարարն է եղել Տեր Հարություն քահանան, կենսուրախ, կատակասեր, սրամիտ մի հոգևորական, որ իմացել է ուխտավորներին ամեն կերպ սիրաշահելու գաղտնիքը:

19-րդ դարի կեսերին ամայացել է: 1895 թ. ոմն Վարդան վարդապետ ցանկացել է վերանորոգել, գործի դնել: Նույն տարում սկսված հայկական ջարդերի օրերին կառավարական զորքերը կողոպտել են Ս. Թադեոսի վանքը, վերջնականապես ամայացրել, սակայն ուխտավորները շարունակել են ամեն տարի գնալ այնտեղ⁶²:

12. ՍԸՐԸԽԼԸ ՍՈՒՐԲ ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքի անցյալի մասին քիչ բան գիտենք, սակայն վերջին դարերի վերաբերյալ բավականաչափ տվյալներ հասել են: Ծանոթացնենք այն փաստերը, որ գրի է առել Կ. Պոլսի նախկին պատրիարքներից Զավեն Եղիայանը և ուղարկել Գ. Սյուրմենյանին:

Սըրըխը Սուրբ Թորոսի վանքը գտնվել է Երզնկայի դաշտը Դերջանից բաժանող լեռների լանջերին: Ըստ ավանդության՝ հիմնադրվել է Դ դարում, ի հիշատակ Հայաստանի Սալահունյաց գավառի իշխան Սուրենի որ-

⁶² «Հանդես ամսօրյա», 1949, հունվար—մարտ, էջ 26:

դու՝ Թորոսի, որը քրիստոնեական կրոնն ընդունելու համար նահատակվել է հոր՝ Սուրեն իշխանի կողմից: Վանքի մեջ եղել են սրբացած այդ Թորոսի և նրան քրիստոնյա դարձնող Դասիոս քահանայի գերեզմանները:

Վանքը վարչականորեն ընկել է Երզնկայի սանջակի մեջ, բայց, սահմանակից լինելով Դերջանին, ավելի շատ ծառայել է դերջանցիներին:

Զավեն Եղիայանը Թորոսի վանքը այցելել է 1880-ական թվականներին: Նա գրում է. «Երբ ես այդ վանքը այցելեցի, տաճարը շեն էր, որուն շուրջը կգնվեին քանի մը տուներ, ուր կբնակեին 9 տուն հայեր, ընդամենը 76 անձ: Ասոնք ամենը մեկ գերդաստանի կվերաբերեին, որոնց նախահայրը հոն հաստատված էր ԺԸ դարու կեսին ատենները: Այդ ժամանակ երկրաշարժե և ասպատակություններե վանքը ավերակ դարձած է եղեր և շրջակա հայությունը ամբողջովին ցրված, իր գյուղերն ու կավածները քյուրտերուն թողելով: Երզնկայի դաշտեն Մեղվցիք գյուղեն հայ մը, Ասլան օղլու գերդաստանեն, իր ընտանիքով հոն կերթա կհաստատվի, իր վարպետ եղբոր հետ: Ասոնք Ս. Թորոսի մասունքը քյուրտ պեկի մը քովեն կազատեն դրամական վարձատրության մը փոխարեն և վանքը մասամբ կշենցեն»⁶³:

Այդ մարդը եղել է Տեր Վահանը, հայտնի՝ առասպելական ուժով: Նրա ընտանիքն է, որ հետզհետե ճյուղավորվել է, մեծացել՝ ապրուստի հիմնական միջոց ունենալով վանքի կավածների, պարտեզների եկամուտը և ուխտավորների նվիրատվությունները:

Վանքի ուխտի օրը եղել է Զատիկի հաջորդ կիրակի օրը, երբ շրջակա տասնյակ գյուղերից, մեծ մասամբ Դերջանից, սալերով, գրաստներով հոծ բազմություն հավաքել է այնտեղ, զվարճացել: Այդ օրը վանքի ավանդական ձողը (սըրըխ) հանել են, տնկել բակում: Վանականներից մեկը մագլցել է նրա վրա, զանազան խաղեր ցուցադրել: Դրանից էլ առաջացել է վանքի անունը՝ Սըրըխը Թորոս: Բայց թե երբվանից է եղել այդ սովորությունը, ինչ է նշանակել սըրըխի արարողությունը, ոչ ոք չի գրել:

Հիշյալ վերանորոգությունից հետո վանքը միշտ ունեցել է իր վանահայրը: Նախ այդ պաշտոնը վարել է Մարկոս վարդապետը, որն իր կրթությունն ստացել է Երզնկայի վանքերից մեկում և եղել է շատ գրասեր, փորձել է վանքը դարձնել կրթական կենտրոն, սակայն շրջապատի մուսուլման մոլեռանդ տարրը հնարավորություն չի տվել իրագործելու այդ ծրագիրը:

Մարկոսը մեռել է 1855 թվականին՝ վանքը ժառանգ թողնելով Տեր Սարգսին: Սա երկար ժամանակ վարել է վանահայրության պաշտոնը: Վախճանվել է 1878 թվականին: Նրան էլ հաջորդել է Տեր Պողոսը, վերջինիս մահից հետո, 1889 թ.՝ Տեր Վահանը:

Սերնդե սերունդ անցած այս ժառանգության սկիզբը համարվում է 1814 թվականը, մի բան, որ հաստատվում է վերոհիշյալ Մարկոս վարդապետի մի կոնդակով՝ գրված նույն տարում:

Վանքի միակ արձանագրությունը վերաբերվել է 17-րդ դարին: Դա էլ հիմք է տալիս հավատալու, որ ջալալիների ժամանակ, ինչպես ենթադրում են որոշ բանասերներ, Ս. Թորոսի վանքը հիմնահատակ կործանվել է հետագայում վերանորոգվել:

Ս. Թորոսի Սուքիասը 1925 թ. գրի առած հուշերում գրում է, թե վանքի բնակչությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին բաղկացած է եղել 85 անձից՝ այր, կին, երեխա: Պահել են մի քուրդ հովիվ,

⁶³ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 100—101:

որը լավ իմացել է հայերեն: Իրենք հիմնականում զբաղվել են անասնապահությամբ և մեղվապահությամբ: Ունեցել են պտղատու այգի, որն սպասարկել է թե՛ բնակչությանը և թե՛ ուխտավորներին:

«Վանքը ամբողջ պարսպապատ էր,—գրում է Սուքիասը,—միայն մի երկաթե դուռ ուներ, որը երեկոները կփակեին և ամբողջ բնակչությունը կմնար պարիսպեն ներս»:

Սուքիասի հուշերում կա շատ ուշագրավ մի փաստ: Ասելով, թե Ս. Թորոս ուխտի են եկել անգամ Կեսարիայից և այլ հեռավոր վայրերից, հիշատակում է Թեքիրդաղը, իսկ այդ քաղաքը՝ Ռոդոստոն, գտնվում է Պոլսի մոտակայքում: Որտեղի՞ց որտեղ ռոդոստոցիներ են եկել՝ և ինչու: Կա պատմական վկայություն, որ Ռոդոստոյի հայերի մի մասը ջալալիների ապստակությունների շրջանում գաղթել է Երզնկայից, այս մասին հաճախ էր խոսում նաև մեր խնկելի ուսուցչապետը՝ Հր. Աճառյանը, որի ծնողները ռոդոստոցի են եղել: Նա կատակով իրեն համար էր Երզնկացի:

Այս սքանչելի վանքն էլ արժանացել է նույն ողբերգական ճակատագրին, ինչ մյուսները: Մեծ եղեռնի օրերին թուրքերը թալանել, ամայացրել են սրբատեղին: Ռուսական գրավումից հետո սարերն ապաստանած թորոսցիները վերադարձել են, փորձել վերականգնել վանքը, սակայն մեկնկես տարի անց, ռուսական զորքի նահանջի օրերին, թողել են ամեն ինչ ու փախել դեպի ռուսական հողը:

Երջակա գյուղերից մեկի շեյխը եկել-քանդել է շինությունը, փայտերը տեղափոխել իր գյուղը, գրավել է նաև վանքի հողերը, անտառները:

«Այսօր հողակույտի մը վերածված է հարյուրավոր տարիներու ժրջան աշխատանքով պահված այդ սրբավայրը»,—գրում է թորոսցի Սուքիասը՝ վերջին ներկայացուցիչը հնամենի մի փառքի:

13. ՍՈՒՐԲ ՆԻԿՈՂՈՍԻ ՎԱՆՔ

Գտնվում է Երզնկայի արևելյան կողմում, Քեշիշ և Սարը Ղայա լեռների ստորոտում, ոչ շատ հեռու պատմական Բթառին գյուղից: Վանքի հարավակողմին Բթառինն է, արևելյան կողմը՝ Քելերինը, հեթանոսական դարերից մնացած երկու գյուղեր:

Ունեցել է առողջ կլիմա, հիանալի համայնապատկեր: Բանասերներից մեկը գրում է, թե արտաքինով վանքը պարզ է երևում, սակայն ներքնամասերում «հին ճարտարարվեստի գլուխ գործոցներ կցուցադրեն իր գանազան մասերուն մեջ»: Ունեցել է գեղեցիկ եկեղեցի, պարտեզ, շրջապատված բարձրադիր հողապատնեշներով: Ապահովված է եղել արտաքին մեծ դռնով, շինված հաստ ու մշակված երկաթից, «զոր գոցելու և բանալու համար հարկ է որ երեք չորս վանականներ քովե քով գան և գործածեն փայտե ձողեր: Այս դուռը ունի նաև ահագին նիգափակ մը, որ երեք չորս բանալիով կբացվի»⁶⁴:

Ե՞րբ է հիմնվել Սուրբ Կիրակոսի վանքը, ստույգ հայտնի չէ: Ունեցել է ընդամենը մի արձանագրություն 1797-ից, որ անշուշտ որևէ վերանորոգման թվականն է հուշում:

«Հին վանք եղած կթվի,—գրում է Հ. Ոսկյանը,—առանց որևէ ենթադրություն անելու:

⁶⁴ «Հանդես ամսօրյա», 1950, ապրիլ—հունիս, էջ 42:

Հին լինելու օգտին են խոսում այն մի քանի մանր տվյալները, որ հասել են մեզ: Եկեղեցու գմբեթը նման է եղել Էջմիածնի կաթողիկեին: «Խորանները նախնի ճարտարարվեստի ամեն նրբությունները կներկայացնեն իրենց գեղակերտ և նրբահյուս քանդակ-հանգույցները մարդուս խելքեն գերիվեր կթվին, որոնց վրա տաշված և իրենց բնական գույներով նկարված նրբերանգ ծաղիկները զիրենք գործող արվեստագետին ճարտարությունը կներկայացնեն»⁶⁵:

Սուրբ Նիկողայոսի վանքը խոր անցյալում ունեցել է կրթական, մատենագրական գործունեություն, մեծ թվով միաբաններ, զարգացած վանահայրեր, Գր. Դարանաղցու վկայությամբ այնտեղ գործել է Մկրտիչ տաղասաց վարդապետը: Սակայն գրեթե ոչինչ չի հասել մեզ՝ վանքի մշակութային գործունեությունը ներկայացնող: Պատճառը ամենից ավելի կողոպուտի ու թալանի ենթարկված լինելու փաստն է:

«Այս արքավայրն ալ,--գրում է Ս. Ամատյանը,--Չախրմանու վանուց նման առարկա եղած է մինչև վերջին ժամանակներս մերձակա քրդաց ապատակությանց և այս իսկ աղագավ անշուք ու անինչ մնացած է: ... Այժմու վանահայրն է Մեղուցիկ գյուղեն Տ. Գաբրիել քահանա Մարության, որ թեև ոչ այնքան աշխուժ ու ճարպիկ, այլ խիստ բարեսիրտ ու հեզահամբույր է և թողլով յուր ժողովուրդն ու հայրենական կավածներն երեսի վրա, Ս. Նիկողայոսի կժառայե և կջանա շինել ու բարեկարգել զայն, եթե Բթանիճու տգետ ու կոշտ գլխավորաց նախանձ ու հակառակությունն, ինչպես նաև գավառական վարչության պահանջոտությունն չվհատեցնեն զինքը»⁶⁶:

Մեզ հասած վերջին և հավաստի վկայությունն է սա, որ վերաբերում է Ս. Նիկողայոսի վանքի հարյուր տարի առաջվա վիճակին: Ի՞նչ փորձանքներ են եկել դրանից հետո վանքի գլխին: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները պահե՞լ է իր գոյությունը: Չգիտենք:

14. ԾԼԵՄՈՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հ. Ոսկյանը Երզնկայի վանքերի շարքում հիշատակում է երկու վանք էլ՝ մեկը՝ Ծլեմոնի, մյուսը՝ Հերմոնի, բայց հայտնում է նաև այն կարծիքը, թե դրանք կարող են նույնը լինել: Ծատ հավանական է, քանի որ Հերմոնի վանքի մասին չեն խոսում ոչ Ս. Ամատյանը և ոչ էլ Գ. Սյուրմենյանն իրենց շատ հավաստի գրություններում, իսկ Տ. Պալյանն էլ, որ հիշատակում է այդ անունը, ասում է, թե Երզնկացիները նման վանքի տեղն անգամ չգիտեն: Հենց այդ փաստն էլ վկայում է, որ գոյություն չի ունեցել:

Իսկ որտեղի՞ց է առաջացել թյուրիմացությունը: Քանի որ Հերմոնի վանքի հիշատակությունը կա միայն Թովմա Մեծոփեցու մոտ, սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ ըստ երևույթին այդ պատմիչի գրիչներից որևէ մեկը Ծլեմոնը Հերմոն է արտագրել Ծ-ի և Հ-ի սովորական մի շփոթությամբ:

Եվ քանի որ Հերմոնի մասին ոչինչ չկա տպագրված. մենք խոսելու ենք միայն Ծլեմոնի մասին:

Մեզ հասել է ընդամենը երկու հիշատակարան, որոնք գրված են Ծլեմոնի վանքում: Մեկը տպագրված է Գ. Սրվանձությանի «Թորոս աղբար» գրքի Բ հատորում և առանձնապես մեծ արժեք չի ներկայացնում, թվա-

⁶⁵ Նույն տեղում:

⁶⁶ «Արևելյան մամուլ», 1887, էջ 380:

կանն էլ անհայտ է, սակայն պարունակում է անուններ, որոնք ենթադրել են տալիս, թե գրված պիտի լինի ուշ դարերում: Վանքը գործել է գեթ մի քանի դար, քանի որ մյուս ընդարձակ հիշատակարանը վերաբերում է 1332 թվականին: Այս հիշատակարանը պարունակում է բավականաչափ տեղեկություններ վանքի ու առհասարակ Երզնկայի մոտավոր կյանքի մասին: Նախ այնտեղ հանդիպում ենք մեծ թվով երզնկացիների անունների՝ բազմաթիվ աբեղաներ, քահանաներ, աշխարհական մարդիկ, անգամ արհեստավորներ: Եթե ընդունենք, որ հոգևորականների մի զգալի մասը կապված են եղել Ճլեմոնի վանքի հետ, պարզ կարող է դառնալ նրա կշիռը այդ ժամանակաշրջանում:

Գրված լինելով Կիլիկյան թագավորության այն տարիներին, երբ այդ պետությունը նկատելի հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Արևմտահայաստանի նկատմամբ, հիշատակարանի գրիչ Հովհաննես աբեղան սկզբում հիշում է «Ի թագաւորութեան հայոց Լևոնի որդոյ Աւշնի և ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ և յեպիսկոպոսութեան մերոյ Տէր Սարգսի»:

Հովհաննես աբեղան մանրամասն թվարկում է Ավետարանի արտագրման և իր հետ կապված մարդկանց անունները: Նկատի ունենալով այս հիշատակարանի շահեկանությունը, բերում ենք որոշ հատվածներ, որոնք վերաբերվում են անմիջապես ձեռագրի ստեղծմանը. «Արդ գրեցաւ սա յԵկեղեց գաւառս ի յԵզնկայս և վասն դառնութեան ժամանակիս ի հինգ տեղիս փոխեցեալ եղաք ի գրել սորա, զի (սկիզբն) սորա ի Տի(ա՛)րին եղև և աւարտումն սորա Ճլեմոնիս ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Գէորգայ զօրաւարին և սուրբ Կաթողիկէիս և այլ սրբոցս: Եւ արդ յիշեցիք և զեղբայրն իմ զդեռաբոյս աբեղայ զՍարգիս, որ զթուղթս կոկեց և սպասաւոր էր գրողիս: Ընդ նմին յիշեցիք և զհայր վանիցս Ճլեմոնյս զԳրիգորէս աբեղայ և զայլ միաբանիքս, զՍոսթենէս ծերունի աբեղայ և զԱէթ աբեղայ և զՅովհաննէս աբեղա, զԿարապետ աբեղա և զՍարգիս աբեղա և զՅովհաննէս սուտանուն աբեղա զգրող սորա: Եւ այդ յիշեցիք և զքահանայս զգեղ Խարաթշոյ՝ զՅովհաննէս քահանայ և զԴաւիթ քահանայ և զՆերսէս քահանայ և զՍտեփանոս քահանայ և զաւագ տանուտէրքս՝ զՍողոմոն և զՖէրսն և զայլ պաղի զմեծ և զփոքր... ամէն: Խոշորութեան գրոցս և սխալանաց մի մեղադրեք, զի ի դառն և ի նեղ ժամանակի գրեցաւ, զի յայսմ ամիմ որ Տամուրտաշն յայտնեցաւ և եկն ի վերայ աստուածապան քաղաքիս Երզնկայիս և ժողովեց զամենայն շուրջակայիցս զՔուրթ և զԹաթար և պաշարեաց զքաղաքն և նստաւ ի վերայ սորա ամիսս դ. և ի դառն նեղութիւն հասոյց, բայց քաղաքին ոչինչ կարաց վնասել, զի Աստուծոյ զօրութիւն պահէր զնա»:

Այս ընդարձակ հիշատակարանի լուսանցքում էլ կարդում ենք. «Եւ զԿիրակոս միակեցն յիշեցեք, որ զգրողիս մուշտակն կարեց»⁶⁷:

Դերձակ Կիրակոսի «հիշեցեքով» էլ ավարտվում է այս հիշատակարանը, որը լրիվ գաղափար է տալիս Ճլեմոնի վանքի բեղուն գործունեության, նրա միաբանների, ժամանակի և քաղաքական դեպքերի մասին:

Այս հիշատակարանը գրված է 14-րդ դարի սկզբներին, Գ. Սրվանձտյանցի բերածը՝ դրանից առնվազն մեկ դար հետո: Անշուշտ վանքը գործել է նաև հետագա դարերում, բայց դժբախտաբար չի պահպանվել որևէ փաստ: Ճլեմոնի վանքի մասին չեն խոսում ո՛չ Ամատյանը, ո՛չ Սյուրմենյանը, ո՛չ

⁶⁷ «Հանդես ամսօրյա», 1950, թիվ 1—3:

Տ. Պալյանը: Կա՛մ այն է, որ մի ուժեղ երկրաշարժ հիմնահատակ կործանել է այն, կա՛մ դարձել մի աննշան ուխտատեղի:

15. ՄԻԱՎՈՐ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔ

Սա էլ համարվում է Երզնկայի հնագույն վանքերից: Ըստ ավանդության՝ կառուցվել է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, որն իբր թե այնտեղ ամփոփել է Ս. Կարապետի մասունքները:

Սուրբ Կարապետի վանքը գտնվել է Երզնկայից երեք ժամ հեռավորության վրա, Աղտաղ կոչվող լեռան ստորոտում, Յալընըզ պաղ գյուղի մոտակայքում: Երևի այս վերջին Յալընըզ (մենակ) թուրքերեն անունն էլ առաջացել է վանքի Միավոր անունից:

Հակոբ Կարնեցին իր «Տեղագիր վերին հայոց» աշխատության մեջ այսպես է ներկայացնում նրա աշխարհագրական վայրը «Եւ կա ի վերայ ճանապարհին (Երզնկայի) վանք մի հռչակաւոր Միաւոր ս. Կարապետ անուն առ ստորոտով լերին մեծի որ Չարդախլու կոչեն, որ գնացեալ սինօռն հասանէ մինչև ի Շեպ Դարահիսարն որ է Կողոնեայ»⁶⁸:

Մեզ այստեղ հետաքրքրում է Կարնեցու գործածած «հռչակավոր» բնութագիրը, անկախ այն բանից, որ նման գերադրական մակդիրներ տալը վանքերին և նրանց միաբաններից ոմանց, սովորական էր, դժվար թե վանքը ժողովրդի մեջ լայն հետաքրքրություն չարժած չլիներ, կրթական-մշակութային դեր չկատարեր, և մարդիկ այն համարեին՝ հռչակավոր:

Կա վկայություն, որ ունեցել է ուխտավորների հովանոց, այսինքն կացարաններ, սենյակներ, անասունների համար՝ ախոռներ, մարագներ:

Այս բոլորով հանդերձ մեզ չեն հասել ո՛չ այնտեղ գրված ձեռագրեր, ո՛չ էլ հիշատակություններ նրա կրթական, մտավոր գործունեության մասին: 18-րդ դարի վերջերին վանքը արդեն ավերակ վիճակում է եղել: Ըստ Ղ. Ինճիճյանի, «առհասարակ կործանեցաւ ի վերջին երկրաշարժութեան Երզնկայի»:

Ահա և Ամատյանի վկայությունը. «Քաղաքեն երեք ժամու հեռավորությամբ հիմնված է դաշտին արևմտյան հյուսիսային կողմն՝ լեռան ստորին զառիթափին վրա. շինվածքն հնացյալ ու խարխալալ, տաճարն՝ թեև բարձրադիր ու ընդարձակ, այլ կիսավեր. ունի հանդեպ արտաքին դռան անշուք մարգագետին ու ծառաստան և ի հյուսիսակողմն պարսպին՝ խուպանացյալ մրգաստան, ազագուն ջրոյ ուրդ մի կը հոսի բակին մեջ և չգորեր ոռոգելու գեթ մրգաստանն ու մարգավայրն: Այս վանք, որ աղքատության մասին երկրորդն է, կորուսած է յուր բազմաթիվ արտերեն մեծագույն մասն, և մի փոքր մասն, զոր ունի այժմ արդյունավոր չէ առ ի չգոյե ջրո, բայց յուր օդն, ջուրն, տեսարանն ու դիրքն գովելի են, վասնզի կը տիրե Եկեղյաց դաշտին արևմտյան մասին, ... Վանահայրն է հայ ընտանիք մը, որ վերջին մնացորդն է հիշյալ գյուղի հայ բնակության»⁶⁹:

Վանքի անվան Միավոր կոչվելու մասին Երզնկայում պատմվել է մի ավանդություն, որը մեջ է բերել Տ. Պալյանը: Այնքան էլ հիմնավոր չէ, բայց քանի որ Երզնկայի գավառի նման ավանդությունները տեղ չեն գտել անգամ Ա. Ղանալանյանի արժեքավոր «Ավանդապատում» գրքում, ավելորդ

⁶⁸ «Հանդես ամսօրյա», 1950, հունվար—մարտ, էջ 40:

⁶⁹ «Արևելյան մամուլ», 1887, էջ 52:

չենք համարում մեջ բերել այստեղ. «Այս վանքի հիմնարկության ժամանակի մասին,—գրում է Պալյանը,—ժողովրդական ավանդությունը կրսե թե երբ ու Գրիգոր Լուսավորիչ Կեսարիայեն ու Կարապետի մասունքը կբերեր ջորիով, կհասնի Երզնկայի Զուխտակ Հայրապետի վանքի մոտն ի Թիլն ավան, ուր ժողովրդյան հետ խոսքի բռնված պահուն, ջորին վրայի մասունքով կկորսվի: Անմիջապես փնտրելու կելնեն և կգտնեն այս վանքին տեղվույն վրա մենավոր պառկած: Այս դեպքին վրա Լուսավորիչը կհրամայե շինել այս վանքը, և կանվանե զայն Միավոր ու Կարապետ: Սրբույն մասունքի կտոր մալ հոն կդնե, ուր կմնա, կըսեն, մինչև ցարդ»⁷⁰:

Պալյանը որոշ տեղեկություններ էլ տալիս է վանքի ընդհանուր վիճակի մասին: Նա գրում է. «Վանքի տաճարը փոքր և քարուկիր շինված պարզ շենք մ է, առանց թվականի և արձանագրության, վանքի մյուս շենքերն ալ խարխուլ վիճակ մը ունին: Դուրսն ունի մակ սեփական պարտեզ մը և 12 տավարի չափ ալ կշակելի հողեր: Վանուց մատակարարությունը և արտորեից մշակությունը ժամանակին աշխարհական հոգաբարձուի մը հանձնված էր, իսկ այժմ ինչպես կմատակարարվի՝ որոշ տեղեկություն մը չունիմ»⁷¹:

Այլ աղբյուրներից էլ իմանում ենք, որ 19-րդ դարի ընթացքում Ս. Կիրակոսի վանքը պառկանել է երզնկացի Թորոսյանների ընտանիքին, որը որդուց որդի ժառանգել է, թեև մեծ արդյունք չի բերել:

Այս է մեր իմացածը Սուրբ Կարապետի վանքի մասին: Սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ իսկապես գործ ունենք շատ հին մի սրբատեղիի հետ, որը դարեր առաջ հիմնովին կործանվել է, և մարդիկ նրա տեղը կառուցել են նորը:

(Ծարունակելի)

⁷⁰ «Բյուզանդիոն», 1902, թիվ 1614:

⁷¹ Նույն տեղում: